Rabin Shrestha

थायभु

पूर्णाङ्ग ल्या: ४

ने.सं. ११३२, चिल्ला थ्व (वि.सं. २०६८, फागुण)

प्रधान सम्पादक :

सुलोचना मानन्धर धिताल

कार्यकारी सम्पादक :

प्राध्यापक नर्मदेश्वर प्रधान

सम्पादक मण्डल :

प्राज्ञ सदस्य रीना तुलाधर

डा. पुष्पराज राजकर्णिकार

श्री ज्ञानकाजी मानन्धर

श्री त्रिरत्न शाक्य

मू: ५०।- तका

प्रकाशक :

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

कमलादि, यँ ।

भरत व नाट्यशास्त्र

■ रजमाइल श्रेष्ठ, यल

परिचय :

पश्चिमी साहित्यिक चिन्तन निरन्तर प्रगतिया लँपुइ न्ह्यानाच्वंगु दु । धर्म शुरु याना: आध्यात्मिक दर्शन जुया: विज्ञानया ख्यलय् तकं पला: तयेधुंकूगु दु । उकिं थौंकन्हे साहित्यया फुक्क चिन्तनया आधार भौतिकवादी दर्शनयात नाले धुंकल । तर संस्कृत साहित्यया चिन्तन धा:सा धर्म व आध्यात्मिक दर्शनयात आधार दयेका: प्राय: उकिइ हे स्थीर जुयाच्वन । साहित्यिक चिन्तन गुलि जुइमा:गु ख: जूगु खनेमदु ।

थौंतक काव्यशास्त्रया न्हापांम्ह चिन्तक धका: वयबय् जुयाच्वंम्ह भरतया वारे थौंतकं वैज्ञानिक अनुसन्धान जूगु मदु । आध्यात्मिक चिन्तनं याना: प्राचीन ग्रन्थयात द्य: भा:पिया पुजा क्वथाय् पुजा यानातयेगु, पुण्य लाइ धका: खुसिइ चुइके छ्वयेगु आदि ज्यां याना: भरतं रचना याना:तगु 'नाट्यशास्त्रम्' ग्रन्थ बाहेक मेमेगु हलंज्वलंया अभाव थौंतकं यथावत हे तिनि । थौंतक नं भरतया थ्वहे 'नाट्यशास्त्रम्', संस्कृत-काव्यशास्त्रया न्हापांगु सफू जुयाच्वंगु दु ।

काव्यशास्त्रया नामाकरण :

वात्सायनं काव्यशास्त्रयात 'क्रियाकलाप' धका: नां व्यूगु दु, अथे हे राजशेखरं साहित्य-विधा । अलंकारवादीतय्सं अलंकारशास्त्र हे धायेगु ययेकल । अलंकारनाप सौन्दर्यया क्वात्तुक्क स्वापू दुगुलिं सौन्दर्यशास्त्र नं धायेमा: धाइपिं खनेदु । पश्चिमया क्रोचें काव्यशास्त्रयात 'एस्थेटिक्स' धा:गु नाप सौन्दर्यशास्त्र मिले नं जुल (उपाध्याय, २०३६:३-४) तर अलंकार धैगु साहित्यया छगू अंग जक जूगुलिं अलंकारशास्त्र धायेगुसिवें साहित्यशास्त्र हे धायेमा: धाइपिं नं दुसा थौंकन्हे साहित्य सिद्धान्त, साहित्य समालोचना आदि नां वीगु कुत: जुयाच्वंगु दु । थुकथं काव्यशास्त्रयात -क्रियाकलाप, अलंकार शास्त्र, सौन्दर्यशास्त्र, साहित्यविधा, साहित्यशास्त्र, साहित्य सिद्धान्त आदिकथं नामाकरण जुयाच्वन ।

काव्यशास्त्रया उत्पत्ति :

काव्यशास्त्रया दकले न्हापांगु सफू हे नाट्यशास्त्र ख: । नाट्यशास्त्रयात नाट्यवेदया रुपय् नं कायेगु या: । नाट्यशास्त्रया उत्पत्तिबारे न्ह्याइपुगु वाखं दु । सृष्टिया आदिकालय् महाद्यवं ब्रम्हा, विष्णु आदि ६४ शिष्यतय्त नाट्यशास्त्रया उपदेश बिल ।

अले ब्रम्हां थ:म्हं सृष्टि यानापिं मरीचि, सरस्वतीया काय् काव्य-पुरुष आदि शिष्यतय्त उपदेश बिल । भविष्यया बारे सकतां खँ स्यूम्ह काव्य-पुरुषयात लोकहितया निंतिं मनूतय्त नं उपदेश ब्यु धका: ब्रम्हां उजं व्यूगुलिं व हे काव्य पुरुषं थ: भिंच्याम्ह शिष्यत सहस्राक्ष, उक्तिगर्भ, सुवर्णनाभ, प्रचेता, यम, चित्राङ्गद, शेष, पुलस्त्य, औपकायन, पराशर, उतथ्य, कुवेर, कामदेव, भरत, नन्दिकेश्वर, वृहस्पति, उपमन्यू, कुचमारपिन्त उपदेश बिल । थुपिं हे आचार्यपिंसं विभिन्न काव्यशास्त्र रचना यात धका: राजशेखरं थ:गु 'मीमांसा' सफुतिइ उल्लेख यानात:गु दु (भट्टराइ, २०३१:१३) । अथे हे थ्वहे नाट्यशास्त्रया बारे हाकनं मेगु नं बाखं दु । वेद न्यनेमखंपिं वा न्यने मज्यूपिं क्वय् स्तरयापिं मनूतय्सं पृथ्वीइ तसकं हाहाकार

यात। वेदं च्यूत जुइका च्वनेमाःगुलिं इपिं असभ्य जुल, इमिगु ज्या हे ठगी जुल।

उकिं मनूतय्‌गु असभ्य व्यवहारयात भिंकेत सकलें द्यःत वनाः ब्रम्हायाके सल्लाह काःवन। ब्रम्हां सकसिनं न्यने ज्यूगु स्वये नं ज्यूगु वेद रचना यायेगु वचं बिल। अले थःगु प्यंगू वेद ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद व अथर्ववेदं छसिकथं सम्वाद, गीतसंगीत, अभिनय व रस आदि छता छता अंश लिकयाः न्यागूगु वेद 'नाट्यवेद' रचना यात। ब्रम्हां नाट्यवेदया आधारय्‌ नाटक क्यनेत मिसा पात्रया निंतिं अप्सरात सृष्टि यात, रंगशाला छायेपीत विश्वकर्मा जिम्मा काल अले भरतं दकले न्हापां सर्गय्‌ इन्द्रध्वजोत्सवया अवसरय्‌ अमृतमथन[1] प्रदर्शन यात अथे हे हिमवत्प्रदेशय्‌ त्रिपुरदाह[2] नं क्यन। थुकथं सफल प्रदर्शन लिपा भरतं थः सच्छिम्ह शिष्यपिनि ग्वाहालि कयाः ब्रम्हाया नाट्यवेद पृथ्वीइ प्रचार याना धकाः थःगु 'नाट्यशास्त्र'या न्हापांगु अध्यायय्‌ न्ह्यथनातःगु दु (सिग्द्याल, २०१६:१२९)। थथे काव्यशास्त्रय्‌ दकले न्हापांगु शास्त्रया रुपय्‌ भरतया नाट्यशास्त्र खनेदत। अथेला थ्वसिबें न्ह्यःयापिं काव्यशास्त्रीपिनिगु बारे विभिन्न विद्वानपिसं चर्चा परिचर्चा मयाःगु मखु तर थौंतक उमिगु सफू लुप्त हे तिनि।

भरत व नाट्यशास्त्रय्‌ मतान्तर :

भरत सु धैगु खँय्‌ इतिहास थौंतक मौन तिनि। नाट्यशास्त्रय्‌ भरत स्वयं हे थःत सामान्य मनूसिवें सर्गःया छम्ह नाट्यविद्याय्‌ निपूणम्ह द्यःया रुपय्‌ परिचय ब्यूगु दु। गुलिसिनं ला भरत धैम्ह मनू हे मखु, भरत धैगु ला नाटकय्‌ बांलाक अभिनय यायेसःम्ह उत्कृष्ट पात्रया पदवी जक खः धकाः धाइपिं नं दु। संस्कृत साहित्यय्‌ पात्रया रुपय्‌ विभिन्न भरत'वः। गथेकिः दशरथया काय्‌ भरत, दुष्यंतया काय्‌ भरत, मांधाताया छय्‌ भरत आदि। थुपिं स्वम्हं नाट्यशास्त्रया च्वमि मखु। थुपिं बाहेक मेपिं स्वम्ह नं खनेदु - आदिभरत, वृद्धभरत व जडभरत।

आदिभरत व वृद्धभरत छम्ह हे जुइफुसा जडभरतयात हे चिहाकलं भरत धाःगु नं जुइमाः। शारदातनयं थःगु सफुतिइ नाट्यशास्त्रया निगू संहिताया उल्लेख याःगु दु – (१) द्वादश साहश्री संहिता (१२००० श्लोक दुगु) (२) षट्‌साहश्री संहिता (६००० श्लोक दुगु)। रामकृष्ण कवियाा कथं द्वादशसाहश्री संहिताया च्वमि वृद्धभरत वा आदिभरत खःसा थ्व हे द्वादशसाहश्री संहितायात चिहाकलं जडभरत वा भरतं षट्‌साहश्री संहिता च्वल। तर थ्व खँय्‌ विद्वानतय्‌ दथुइ मतभेद जुल। गुलिसिनं दकले न्हापां षट्‌साहश्री संहिता च्वल जुइमाः अले तिनि उकियात ताःहाकः यानाः द्वादशसाहश्री संहिता च्वल, उकिं षट्‌साहश्री संहिता हे पुलां धाइसा गुलिसिनं द्वादशसाहश्री संहिता हे दकले पुलां धकाः धाइपिं नं दु। धनंजय, अभिनवगुप्त थें जाःपिं विद्वानतय्‌सं चिहाकःगु नाट्यशास्त्रयात पुलांगु भाःपियाः उकिया टिका च्वलसा भोजराजथें ज्याःपिं विद्वानतय्‌सं तहाकःगु नाट्यशास्त्रयात पुलां भाःपिल (चौधरी, २०४२:१-२) थौंकन्हे नाट्यशास्त्रया बारे गुलि नं चर्चापरिचर्चा जुइ फुक्क हे चिहाकःगु ६००० श्लोक दुगु नाट्यशास्त्रया बारे हे जक जुइगु खः। तहाकःगु नाट्यशास्त्रया बारे अपाय्‌सकं चर्चा मजू छाय्‌धाःसां उकिया छुं अंश जक लूगु दु।

नाट्यशास्त्रया काल निर्धारण :

नाट्यशास्त्रया रचनाकालयात कयाः विद्वानपिनि दथुइ मतभेद यथावत हे तिनि। विभिन्न विद्वानपिसं नाट्यशास्त्रया रचनाकालयात कयाः

थःथःगु विचाः तःगु दु ।

- मनमोहन घोषया विचाःकथं इपू ५००
- एस.के.देया विचाःकथं इस्वी ४००क
- पि.भि.काणेया विचाःकथं इपू २००
- हरप्रशाद शास्त्रीया विचाःकथं इपू २००
- डा. सत्यदेव चौधरीया विचाःकथं इपू ३०० निसें इस्वी ३०० तकया दुने
- सेठ कन्हैयालाल पोद्दारया कथं वैदिककाल लिपा व पौराणिक काल न्ह्यः

नाट्यशास्त्रय् संगीत, अलंकार, छन्द, रस आदिया चर्चा जुयाच्वंगु दु । नाटकनाप सम्वन्धित सकतां खँ दुथ्याकातःगु थुगु सफू छगू हे इलय् रचना जूगु मखु धैगु पं वलदेव उपाध्यायया धापू खः । थौंकन्हे चर्चा जुयाच्वंगु नाट्यशास्त्रया रुप वीत पुलांपिं आपाः हे विद्वानपिनिगु ल्हाः दु । उकिं नाट्यशास्त्र भरतं च्वःगु मखु वं ला च्वयातःगु ल्ह्यःगु जक खः धैगु उपाध्यायया मत खः । न्ह्याम्हसिनं न्ह्यागु हे तर्क ब्यूसां नाट्यशास्त्रया भाषा, शैली आदि विचाः यायेबलय् ईपू न्हापांगु शदीया जुइफु धैगु खँय् आपाःसिगु मत दु ।

नाट्यशास्त्रया प्रकाशन :

इण्डियाय् नाट्यशास्त्रया न्हापांगु प्रकाशन पं. शिवदत्त व काशीनाथ पांडुरंग परवया संयुक्त संपादनय् पिदन । ६००० श्लोक व ३७ अध्यायया थुगु नाट्यशास्त्र सन् १८९४ य् काव्यमाला सिरीज (निर्णय सागर)य् पिदंगु खः । थ्व धुंकाः गायकवाड ओरिएंतल सिरीज, बडौदां अभिनवभारतीसहित नाट्यशास्त्र स्वंगू खण्डय् पिदनसा प्यंगूगु खण्ड थौं तकं पिमदंनि । रामकृष्ण कविया संपादकत्वय् पिदंगु नाट्यशास्त्रया न्हापांगु खण्ड सन् १९२६, निगूगु १९३४, स्वंगूगु १९५४ पिदन । अथे हे सन् १९२९ य् चौखंबा संस्कृत सिरिज (काशी संस्कृत सिरीज) बनारसं छगू मेगु संस्करण पिदन । थुकिया संपादक द्वय वलदेव उपाध्याय व वटुकनाथ शर्मा खः । थुगु नाट्यशास्त्रय् ३६ अध्याय दु । सन् १९५० य् डा. मनमोहन घोषं नाट्यशास्त्रया अंग्रेजी अनुवाद यानाः रोयल एशियाटिक सोसाइटि अफ बंगालं पिथन । हाकनं सन् १९६० स अभिनवभारतीसहित न्हापांगु, निगूगु व खुगूगु अध्यायया ब्याख्या डा. नगेन्द्रया सम्पादकत्वय् दिल्ली विश्वविद्यालयं पिथन । थुकिया व्याख्याकार खः संस्कृतया प्रकांड विद्वान विश्वेश्वर आचार्य । अथे हे न्हापांगुनिसें न्हेगू अध्याय तकया नाट्यशास्त्रयात डा. रघुवंश व बाबुलाल शुक्लं हिन्दीं अनुवाद यानाः पिथनेगु ज्या जुल । अथेहे गोविन्दप्रसाद भट्टराईं खस-नेपाली भाषां अनुवाद यानाः नाट्यशास्त्र पिथन ।

नेपाःया राष्ट्रिय अभिलेखालय दुने जक नं नाट्यशास्त्रनाप स्वापू दुगु पुलांगु हस्तलिखित ग्रन्थ आपालं दु । राष्ट्रिय अभिलेखालय दुने नाट्यशास्त्र २ थान, भरतनादशास्त्र १ थान, भारतीयनाट्यशास्त्र १३ थान, भारतीयनृत्यशास्त्र १ थान, नृत्यशास्त्र २ थान सफू माइक्रोफिल्म जुयाच्वंगु दुसा संगीतशास्त्रया नामं व संगीतचन्द्रोदयया नामं नं आपाल ग्रन्थत दु– (Preliminary list of Manuscript) । थुपिं पुलांगु सफूया गहन अध्ययन जुइ ल्यं हे दनि । गुकिं नाट्यशास्त्र व भरतया बारे न्हून्हूगु खँ पिहांवइगु आशा यायेछिं ।

नाट्यशास्त्रया अध्याय विभाजन :

नाट्यशास्त्रया स्वंगू ब्व दु । (१) सूत्रभाष्य, (२) कारिका व (३) आनुवंश्य श्लोक । सूत्रभाष्य गद्यात्मक शैलीं च्वयातःगु दु । सफूया दकले पुलांगु ब्व नं थ्व हे खः । सूत्रभाष्ययात थुइकेगु निंतिं कारिका व आनुवंश्य श्लोक च्वयातःगु खः ।

आनुवंश्य श्लोक गुरुचेला परम्परां व:गु प्राचीन पद्य शैलीं च्वयात:गु ख: धैगु अभिनव गुप्तया भनाइ दु (उपाध्याय, २०३६:७)।

नाट्यशास्त्र गुलिं ३६ अध्यायया दुसा गुलिं ३७ अध्यायया दु । थन छु अध्याय दुने छु खँ न्ह्यथनात:गु दु धैगु बारे जक खँ न्ह्यथनेगु जुइ ।

अध्याय १	-	नाटक उत्पत्तिया बारे ।
अध्याय २	-	नाट्यमण्डप वा नाट्यशाला (रंगमञ्च)या बारे ।
अध्याय ३-५	-	नात्येश्वरया पुजाविधि ।
अध्याय ६-७	-	रस, भावव्यञ्जक ।
अध्याय ८-११	-	अभिनय ।
अध्याय १२	-	दबुलिइ प्रवेशविधि
अध्याय १३	-	प्यंगू प्रवृत्ति दाक्षिणात्या, अविंती, औड्रमागधी व पांचालीया चर्चा ।
अध्याय १४	-	निताकथंया नाट्यविधा - लोकधर्मी व नाट्यधर्मी
अध्याय १५	-	वाचिक अभिनय, छंद विधान
अध्याय १६	-	काव्यया गुण, दोष, अलंकार व लक्षण
अध्याय १७	-	प्राकृत आदि भाषाया वर्णन, पात्रकथं भाषिक विविधताया प्रयोग
अध्याय १८-२२	-	दशरुपक, नाट्यसंधि
अध्याय २३-२४,३४	-	नायक नायिका भेद, मिजं व मिसापात्रतय् प्रकृति
अध्याय २५	-	चित्राभिनय
अध्याय २६	-	विकृताकार अभिनय
अध्याय २७	-	अभिनयया सिद्धि, अभिनयया विघ्न व निराकरण
अध्याय २८-३३	-	संगीतशास्त्र व वाद्ययंत्र
अध्याय ३५	-	सूत्रधार, पारिपार्श्विक, विदूषक आदिया वर्णन
अध्याय ३६/३७	-	पृथ्वीइ नाटकया अवतरण बारे शिष्यपिनिगु जिज्ञासा व उकिया भरतपाखें लिस:

(चौधरी, २०४२:३-४)

थथे नाटकयात मा:गु सकतां खँ नाट्यशास्त्रया छगू सफूतिइ हे लुइकेफइगुलिं नाट्यशास्त्रया चर्चा अविच्छिन्न धंगं थौंतकं चर्चा परिचर्चा जुयावयाच्वंगु दु ।

रसवादीया रुपय् भरत :

काव्यशास्त्रय् दकले न्हापांम्ह रसवादीया रुपय् भरतयात कायेगु चलन दु । भरतं थ:गु नाट्यशास्त्रया खुगूगु व न्हेगूगु अध्याय दुने रस व भावया स्वरुप तथा इमिगु पारस्परिक सम्वन्धयाबारे च्वयादीगु दु । शान्त रसबाहेक करुण रस, श्रृंगार रस, भयानक रस, वीर रस, विभत्स रस, अद्भुत रस, रौद्र रस व हास्य रसया बारे भरतं न्ह्यथंगु दु। भरतं रसोत्पत्ति गुकथं जुइ धैगु बारे छगू रससूत्र हे तयार यानाविल ।

वय्क:या रससूत्र - 'विभावानुभाव-व्यभिचारीसंयोगाद्रसनिष्पत्ति:'य् विभाग, अनुभाव व संचारी वा व्यभिचारीभावया संयोगं रस निष्पत्ति जुइ धैगु खँ न्ह्यथन तर रसया अनुभव अनुकार्य वा रंगकर्मी वा समाज मध्ये सुनां याइ धैगु विषयस मौन जुल । लिपा थ्व हे रससूत्रय् दुथ्यानाच्वंगु संयोग व निष्पत्तिया बारे विवाद जुया: विभिन्न विद्वानपिसं थ:थ:गु धंगं व्याख्या विश्लेषण यायेगु ज्या जुल । आपालं विद्वानपिसं व्याख्या या:सां प्यम्हसिनं या:गु व्याख्या वा सिद्धान्त (वाद) जक लोकंह्वा: - उत्पत्तिवाद वा आरोपवादया उद्भावक

भट्टलोल्लट, अनुमितिवादया उद्भावक आचार्य शंकुक, भुक्तिवादया उद्भावक भट्टनायक व दकले प्रतिभाशाली व्याख्याताया रुपय् अभिनव गुप्त । गुप्तं थःगु अभिनव भारती व ध्वन्यालोकलोचन निगुलिं सफुतिइ गम्भीरतापूर्वक रसया बारे चर्चा याःगु दु (शर्मा, २०६१:४९) । अभिनव गुप्तं च्वय् न्ह्यथनापिं स्वम्हं विद्वानपिनिगु सिद्धान्तयात छ्सिकथं न्ह्यथनाः लिपा थःगु तर्क तःगु खः । स्वम्ह विद्वानपिंसं चर्चा यानातःगु सफू आःतकं लुयामवःनि अथेनं अभिनव गुप्तं स्वम्हेसिगु तर्कयात छ्सिकथं तयाब्यूगुलिं काव्यशास्त्रय् गुप्तया सफू आपालं महत्वपूर्ण जू । दर्शकयात हे प्रमुख स्थान बियाः रससूत्रया व्याख्या याःगुलिं शिष्यत क्षेमेन्द्र लगायत फुक्क हे धैथें विद्वानत अभिनव गुप्तया सिद्धान्त नाप सहमत जूगु खनेदु ।

थथे भरतया रस विचारधारायात समर्थन यानाः उकिया व्याख्या विश्लेषण यायेगु ज्याय् लिपापिं काव्यशास्त्रीत आपालं खनेदतसा काव्यशास्त्रय् वय्कःया योगदान थौंतकं अविस्मरणीय जुल ।

❖

लिधंसा :

अधिकारी, हेमाङ्गराज नेसं १०९४ पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त । काठमाडौं: साझा प्रकाशन (विसं २०३१) ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद नेसं १०९९ पूर्वीय साहित्य-सिद्धान्त । काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (विसं २०३६)

काणे, पी.वी. नेसं १०९७ संस्कृत काव्यशास्त्रका इतिहास । दिल्ली : मोतीलाल बनारीदास, (डा. इंद्रचंद्र शास्त्री अनुवादक, ईसं १९७७) ।

काश्मीर संस्कृत सीरीज, संख्या १८, पृ. २७८-८० ।

चौधरी, सत्यदेव नेसं ११10 भारतीय काव्यशास्त्र । दिल्ली : अलंकार प्रकाशन (सन् १९९०) ।

चौधरी, सत्यदेव नेसं ११०५ 'भरत' विश्व साहित्यशास्त्र । नगेंद्र(सं.) पृष्ठ १-१३, काशी : नागरीप्रचारिणीसभा (विसं २०४२) ।

भट्टराइ, गोविन्दप्रसाद नेसं १०९४ पूर्वीय काव्य-सिद्धान्त । काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान (विसं २०३१) ।

भट्ट, रामचन्द्र नेसं १११९ पारस्त्य समालोचना सिद्धान्त र संस्कृत साहित्यको झलक । कोपुण्डालः सगरमाथा फाईनान्स सहकारी लि. (विसं २०५६) ।

सिंह, राज किशोर नेसं .... काव्य शास्त्र । लखनउ : प्रकाशन केन्द्र ।

सुवेदी, हंसपुरे नेसं ११०० संस्कृत वाङ्मयः संक्षिप्त अध्ययन । काठमाडौं : त्रि.वि.पा. विकास केन्द्र (विसं २०३७)

शर्मा मोहनराज व खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल नेसं ११२४ पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त । काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार (विसं २०६१) ।

श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार नेसं १११४ पूर्वीय एवं पाश्चात्य साहित्य-समालोचना प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली । काठमाडौं: साझा प्रकाशन (विसं २०५१) ।

Nagar, R.S. 2003 Natyasastra of Bharatmuni with the commentary Abhinavabharati by Abhinavaguptacarya. Delhi: Parimal Publications.

Priliminary list of Manuscript, Block prints and Historical Documents microfilmed.

'मथां आखल सयेकेसा माङ्भासं ब्वङदिसँ' – जगतसुन्दर मल्ल